

До 100-річчя Національної академії наук України

І.Б. УСЕНКО

Ігор Борисович Усенко, кандидат юридичних наук, професор, заслужений юрист України, завідувач відділу Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України

ПЕТРО ОМЕЛЯНОВИЧ НЕДБАЙЛО – ВЧИТЕЛЬ НАШИХ ВЧИТЕЛІВ

100-річний ювілей Національної академії наук України, який ми відзначаємо восени цього року, є хорошим приводом, щоб неупереджено проаналізувати історичний розвиток української академічної юриспруденції, по-новому оцінити доробок вчених, удостоєних високого академічного звання. Наш нарис присвячується життєвому і творчому шляху заслуженого діяча науки Української РСР, лауреата премії ООН «За видатні досягнення в галузі прав людини», члена-кореспондента Академії Петра Омеляновича Недбайла.

Не можна сказати, щоб здобутки вченого не знайшли відображення у радянській і сучасній історіографії. У стислій формі вони викладені у багатьох універсальних та фахових енциклопедіях, а також в численних друкованих і електронних довідниках, присвячених професорам навчальних закладів, де працював учений. Зокрема інформація про правознавця подана в авторитетних сучасних виданнях «Академічна юридична думка»¹, «Юридична енциклопедія»², «Антологія української юридичної думки»³. Є й кілька оглядових (ювілейних та інших) біографічних статей, підготовлених насамперед учнями вченого П.М. Рабіновичем, М.В. Вітруком та Є.В. Назаренко⁴. А в Львівському національному університеті імені Івана Франка навіть зняли невеликий кіносюжет про вченого⁵. Посилання на окремі праці П.О. Недбайла можна зустріти в багатьох дисертаціях, монографіях та наукових статтях як із загальнотеоретичного правознавства, так і з історії юридичної науки і освіти.

Утім, творчість вченого ще не стала, наскільки нам відомо, предметом жодної дисертаційної або монографічної праці. Відповідно, багато аспектів багатогранної діяльності правознавця, деякі важливі факти його біографії досі залишалися поза увагою дослідників. Більше того, біографічні публікації рясніють фактичними неточностями, свідомо оминають «незручні» сюжети, пов'язані, зокрема, з неоднозначним ставленням до П.О. Недбайла з боку адміністрації закладів, де він працював, і партійного керівництва. Показово, що в науковому обігу практично ще не були першоджерела з особового фонду вченого в Інституті архівознавства Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. Деяке уявлення про цю архівну спадщину дає огляд фонду, опублікований у фаховому бібліотечному журналі⁶, та висставка архівних документів до одного з ювілеїв вченого, оприлюднена на Інтернет-порталі Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського⁷. Не використані належною мірою й матеріали особових справ вченого з фондів відповідних навчальних закладів у Києві, Харкові та Львові.

З метою усунення згаданих недоліків наш нарис почнемо з біографічної довідки, складеної на підставі зазначених архівних першоджерел. П.О. Недбайло народився 29 червня (12 липня) 1907 р. у невеликому сільському поселенні Ново-Новицьке (первинна назва – Нове Новицьке, сучасна – Новоновицьке). У деяких публікаціях він охарактеризований як «уродженець Брянської області Росії»⁸, з певним натяком на російське походження вченого. Така характеристика видається неточною, навіть помилковою. Рідне село правознавця на початку ХХ ст. належало до Струговобудської (Будянської, Буднянської) волості Суразького повіту Чернігівської губернії. Територія цього повіту в козацько-гетьманську добу входила до складу Новомиської сотні Стародубського полку, а згодом до Новгород-Сіверського намісництва (від 1781 р.), Малоросійської губернії (від 1796 р.) та Чернігівської губернії (від 1802 р.). Іншими словами, це було на самій півночі українських історичних земель. Вже в радянський час з посилан-

ням на строкагість національного складу населення (крім українців, тут жили білоруси і росіяни; втім, статистичні дані, як стверджують фахівці, досить часто фальсифікувалися) колишня Суражчина неодноразово змінювала свою адміністративно-територіальну належність. Так, у червні 1919 р. Суразький повіт було включено до Гомельської губернії (тоді у складі РСФРР). У 1921 р. повітовий центр було перенесено у старообрядницьку слободу Клинци з відповідним перейменуванням повіту на Клинецький. У 1926 р. Гомельська губернія була скасована і Клинецький повіт увійшов до складу Брянської губернії. Приблизно одночасно відбулося укрупнення волостей, Струговобудська волость була скасована, а її територія включена до складу Гордієвської волості, а після районування 1929 р. до однойменного району Клинецького округу Західної області. Згодом Гордієвський район входив до Орловської області (від 1937 р.) і Брянської області (від 1944 р.). Нині Новоновицьке входить до Рудневоробійовського сільського поселення Гордієвського району Брянської області Росії⁹. Попри такий складний історичний шлях його малої батьківщини сам Петро Омелянович ніколи не сумнівався в своєму українському походженні, яке знайшло відображення в усіх відомих нам автобіографіях і анкетах вченого.

Про батьків правознавця відомо дуже мало. За власним свідченням, він походив з родини селянина-середняка, який 1930 р. став членом колгоспу. Трудовий шлях Петро Омелянович почав у сімейному господарстві. Від 1924 р. навчався в Гомельському педагогічному технікумі, а 1926 р. вступив на юридичний факультет Київського інституту народного господарства, який після закриття радянською владою університетів був у 20-ті роки минулого століття провідним осередком юридичної освіти в УСРР. Вчений не залишив спогадів про своє навчання в інституті, проте загальний огляд науково-педагогічної діяльності в тодішньому КІНГ міститься у фундаментальній монографії Л.В. Міхневич¹⁰, до якої й відсилаємо наших читачів. Звернемо увагу лише на блискучий професорсько-викладацький склад юридичного факультету в 1926–1929 роках. До нього, зокрема, належали Р.М. Бабун, С.Г. Борисенко, В.І. Бошко, О.С. Добров, С.В. Ейсман, В.В. Карпеко, Л.С. Карум, Є.І. Кельман, П.Л. Кованько, А.Е. Кристер, М.І. Мітіліно, Я.С. Розанов, М.М. Паше-Озерський, М.М. Товстоліс, С.І. Тихенко, М.О. Чельцов-Бebutov, В.Ф. Яновський.

Після завершення трьох курсів П.О. Недбайло проходив від червня 1929 р. до вересня 1930 р. обов'язкове стажування на посаді старшого слідчого Луганської окружної прокуратури. Утім, в одній з автобіографій вченого¹¹ зазначено, що він також близько чотирьох місяців працював слідчим Луганського окружного відділу ОДПУ (в жодних інших документах цей факт не знайшов відображення). Тим часом Київський інститут народного господарства було реорганізовано, зокрема юридичний факультет цього вишу офіційно припинив своє існування з 1 жовтня 1930 року. Тож завершувати навчання (більш формально, ніж по суті) правознавцю довелося в Харківському інституті народного господарства. Через реорганізацію і цього закладу свідоцтво про вищу освіту дістав від одного з його наступників – Всеукраїнського комуністичного інституту радянського будівництва і права (тепер – Національний юридичний університет України ім. Ярослава Мудрого) аж у квітні 1934 року. Фактично юридичний вишкіл П.О. Недбайло пройшов у Києві, доповнив його річним стажуванням у Луганську, а студентом у Харкові був лише два чи три місяці, але нині в більшості його біографій написано, що він закінчив Харківський юридичний інститут (створений лише 1935 р.), іноді – Харківський інститут народного господарства чи Харківський інститут радянського будівництва і права. А в згаданому свідоцтві про вищу освіту зазначено, що він 1926 р. вступив до Всеукраїнського комуністичного інституту радянського будівництва і права на правничий факультет (відділ) і скінчив його повний курс 1930 р., що зовсім не відповідає дійсності. Також зауважимо, що в багатьох публікаціях та в російській версії Вікіпедії помилково зазначено, що в Луганську П.О. Недбайло працював не *до*, а *після* навчання в Харкові.

Відразу ж після здобуття вищої освіти, у січні 1931 р. молодий правознавець став асистентом кафедри теорії держави і права Інституту радянського будівництва і права, створеного на базі правового факультету ХІНГ, яку очолював професор К.О. Берновський, автор відомої монографії про об'єкти права. У 1933 р. побачила світ і перша друкована праця молодого правознавця, написана у співавторстві з М.Й. Бару¹². У 1934 р. П.О. Недбайло був затверджений Наркоматом освіти на посаді доцента. Тоді ж був прийнятий кандидатом у члени ВКП (б).

У січні 1934 р. у Харкові створили Інститут червоної професури, і П.О. Недбайло став вільним слухачем його відділу радянського будівництва і права. Утім, у травні 1934 р. інститут вільних слухачів був скасований, і правознавець окремим наказом був позбавлений права відвідувати заняття.

Натомість ще у квітні 1934 р. він був зарахований молодшим науковим співробітником Інституту радянського будівництва і права при Всеукраїнському ЦВК, який тоді переїхав з Харкова до Києва. Утім, якщо в нього і були надії на наукову кар'єру, то їх швидко перекреслила сувора радянська дійсність. Це був час гострої ідеологічної боротьби, різного роду чисток і дискусій «з організаційними наслідками». У цих умовах, схоже, П.О. Недбайло необачливо більше цікавився наукою, ніж класовою боротьбою на правовому фронті. Невдовзі він був виключений з кандидатів у члени партії з формулюванням «як такий, що не проявив себе». Роботу він теж втратив і був змушений повернутися до Харкова¹³.

Від листопада 1935 р. П.О. Недбайло працював консультантом обласного державного арбітражу в Харкові. Цікаво, що В.М. Корецький у 1930–1935 рр. паралельно з викладанням працював старшим консультантом Держарбітражу. Але чи мало це яесь значення для розвитку стосунків між двома майбутніми видатними українськими правознавцями ми не знаємо. Став П.О. Недбайло також викладачем юридичної школи НКЮ УСРР, створеної 1935 р. на основі колишніх юридичних курсів.

Далі правознавець був призваний на військову службу. Від жовтня 1936 р. він – курсант полкової школи («однорічників») 68 Ахтирського стрілецького полку, що входив до складу територіальної 23 стрілецької дивізії з центром у Харкові. Головним завданням полку була підготовка командних кадрів. Відомо, що саме 1937 р. на базі 68-го полку проходили великі маневри, які спостерігав тодішній нарком оборони СРСР К.Є. Ворошилов. Закінчив П.О. Недбайло строкову службу з військовим званням «молодший лейтенант».

Тим часом 1937 р. Комісія партійного контролю відновила його в кандидатах партії без жодних зауважень, що дало йому підстави вважати себе повністю реабілітованим у партійному відношенні.

Відтоді в житті П.О. Недбайла почалися позитивні зрушення. Від листопада 1937 р. він – асистент і аспірант Харківського юридичного інституту (науковий керівник – професор В.І. Сливцький). У березні 1939 р. став членом КП(б)У. Цього ж року призивався на військові збори і кілька місяців служив військовим слідчим в місцевій територіальній дивізії.

«Золотий вересень» 1939 р., інтеграція західноукраїнських земель до складу Української РСР суттєво позначилася на долі вченого. У грудні 1939 р. він був відряджений до Львівського державного університету ім. І.Я. Франка, де від січня 1940 р. працював деканом юридичного факультету і завідувачем кафедри теорії держави і права. Одночасно викладав у Львівській обласній партійній школі. Аспірантуру в Харкові довелося закінчувати 1940 р. заочно. Втім, війна завадила вчасному захисту дисертації.

Від 28 червня 1941 р. П.О. Недбайло на військовій службі, яку проходив на посадах помічника військового прокурора Одеського військового округу та помічника прокурора військ НКВС Приволзького військового округу, а з січня 1942 р. – у Головній військовій прокуратурі Червоної Армії спочатку рядовим прокурором, а згодом начальником відділення, заступником начальника 3 відділу 2 управління. При цьому близько року виконував обов'язки начальника відділу. Безпосередньо відповідав за юридичне обслуговування забезпечення підприємств воєнної промисловості робочою силою. Зі службової характеристики П.О. Недбайла, яка була надана його безпосереднім начальником у Львівський університет, можна дізнатися, що служив він сумлінно, мав заохочення від Головного воєнного прокурора і Прокурора СРСР. Особливо відзначається його високопрофесійна діяльність з виконання Указу Президії Верховної Ради СРСР «Про відповідальність робітників та службовців підприємств військової промисловості за несанкціонований ухід з підприємств»¹⁴. Мав також спеціальне доручення з вивчення німецької воєнної юстиції, на цю тему виголосив у Інституті права АН СРСР наукові доповіді у травні 1943 р. і травні 1944 року¹⁵. Деякі аспекти тодішньої прокурорської діяльності П.О. Недбайла (його вказівки у одній конкретній слідчій справі) відображені у статті О.Г. Доротюк¹⁶. До речі, в червні 1942 р. – жовтні 1943 р. в центральному апараті ГВП працював і майбутній академік-правознавець Б.М. Бабій. За заслуги перед Вітчизною в роки війни П.О. Недбайло був нагороджений медалями «За перемогу над Німеччиною», «За перемогу над Японією», «За трудову доблесть» і «XX років перемоги у Великій Вітчизняній війні».

Як тільки закінчилася війна, керівництво Львівського університету через партійні органи поставило питання про відкликання вченого з лав Червоної Армії. Проте демобілізувався П.О. Недбайло у званні підполковника лише у квітні 1946 р. і відразу обійняв в університеті посади завідувача кафедри теорії держави і права та декана юридичного факультету.

11 грудня 1947 р. він успішно захистив у Академії суспільних наук (м. Москва) дисертацію на ступінь кандидата юридичних наук «Закон у соціалістичній державі» (диплом ВАК СРСР від 6 жовтня 1948 р.). 8 травня 1948 р. вченого було затверджено в ученому званні доцента з кафедри «Радянське державне право».

Брав участь у складі делегації УРСР у III конгресі Міжнародної асоціації юристів-демократів у Празі (1948 р.), був обраний членом Ради МАЮД і брав участь у її Паризькій (1949 р.) сесії та I Всесвітньому конгресі прихильників миру у Парижі (1948 р.).

Службова кар'єра П.О. Недбайла, втім, розвивалася далеко не безхмарно. Так, у травні 1949 р. він був звільнений від обов'язків декана як такий, що не впорався з роботою, але згодом, на думку керівництва університету «правильно врахував критику і доклав значних зусиль для виправлення ситуації на факультеті» і, як наслідок, у березні 1952 р. був знову призначений деканом. Втім, у вересні 1952 р. від одержав службову догану за «безпідставне переведення студентів із заочного на денне відділення», яку було знято лише у травні 1953 року¹⁷. Новий серйозний конфлікт з освітянським керівництвом стався у нього влітку 1953 р., коли він, оминаючи ректорат і республіканське міністерство, звернувся «як комуніст і громадянин» до Голови Ради Міністрів СРСР Г.М. Маленкова з проханням збільшити набір студентів на перший курс юридичного факультету. Своєї мети від досяг: набір було збільшено з 50 до

75 чоловік за рахунок відповідного зменшення квоти прийому до Харківського юридичного інституту, але стосунки з університетським керівництвом, яке болісно реагувало на таке порушення службової субординації, дедалі ускладнювалося. Все це, мабуть, сприяло тому, що 1954 р. вчений пішов з адміністративної посади в докторантуру Інституту права АН СРСР. Після дворічного навчання він 1 березня 1957 р. захистив дисертацію на ступінь доктора юридичних наук «Застосування радянських соціалістичних правових норм» (диплом ВАК СРСР від 5 липня 1958), а 21 січня 1959 р. правознавець був затверджений у вченому званні професора з кафедри «Державне право».

З вересня 1959 р. і до кінця життя він працював у Київському державному університеті ім. Т.Г. Шевченка на посаді завідувача кафедри теорії держави і права (до 1972 р. – кафедри теорії та історії держави і права). 4 вересня 1967 р. був удостоєний почесного звання «заслужений діяч науки Української РСР». 26 грудня 1969 р. обраний членом-кореспондентом АН УРСР за спеціальністю «правознавство».

Водночас у 1958–1971 рр. – постійний представник Української РСР у Комісії ООН з прав людини. У 1967 р. був обраний її головою, у 1964 р., 1965 р., 1970 р. – членом бюро Комісії (кожного разу строком на один рік). Брав участь у роботі XIV (1959 р.), XV (1960 р.), XVII (1962 р.) і XIX (1964 р.) сесій Генеральної Асамблеї ООН у складі делегації Української РСР, був доповідачем VI (юридичного) Комітету XVII сесії Генеральної Асамблеї ООН. Був главою офіційної делегації УРСР на міжнародній конференції з прав людини у Тегерані (1968 р.). Він став одним із перших (одночасно з Р. Кассеном, Е. Рузвельт та ще трьома видатними особистостями) лауреатів премії ООН «За видатні досягнення в галузі прав людини» з врученням йому Золотої медалі ООН.

Виступав з лекціями і доповідями в Карловому університеті у Празі (1948 р.), Університеті ім. Марії Кюрі-Скадовської в Любліні (1957 р.), Ягелонському університеті в Кракові (1957 р., 1968 р.), Єльському університеті у Нью-Хейвені (1960 р., 1962 р.), Познанському університеті (1968 р.), Лодзинському університеті (1968 р., 1970 р., 1972 р.), Університеті ім. Гумбольдта в Берліні (1968 р.), Ниському університеті (1969 р.). Був удостоєний звання почесного доктора Лодзинського університету (1968 р.). У складі наукових та урядових делегацій з візитом відвідав Чехословаччину, Польщу, Францію, Швейцарію, Швецію, а також особисто ще більше десятка інших зарубіжних вищих навчальних закладів.

На громадських засадах очолював секцію держави і права науково-технічної ради та експертну комісію з юридичних наук Міністерства вищої та середньої спеціальної освіти УРСР, входив до аналогічних органів Міністерства вищої та середньої спеціальної освіти СРСР, був членом кількох наукових рад АН СРСР і АН УРСР, ректором Київського міського університету правових знань, членом головного правління Асоціації сприяння ООН в СРСР і Республіканського комітету захисту миру, відповідальним редактором міжвідомчого наукового збірника «Проблеми правознавства», членом редколегій журналів «Радянське право» та «Известия высшей школы. Правоведение».

Опублікував понад 160 друкованих наукових праць, на які ще за життя вченого було надано близько 30 рецензій, зокрема вісім рецензій за кордоном¹⁸. Його загальнотеоретичні погляди оприлюднені передусім у двох дисертаціях, монографіях «Радянські соціалістичні правові норми»¹⁹, «Застосування радянських правових норм»²⁰, «Вступ до загальної теорії держави і права: Предмет, система і функції науки»²¹ (перевидана в НДР 1972 р.). Він також був членом редакційної ради і автором глав «Предмет загальної теорії держави і права», «Соціалістичне право й інші соціальні норми» та «Норми соціалістичного права» першого у радянській юридичній науці чотирьохтомного курсу з загальної теорії держави і права «Марксистсько-ленінська загальна теорія держави і права»²²; членом редколегії і автором глав про основи вчення про політичну організацію суспільства, механізм соціалістичної держави і роль права та законності в політичній організації суспільства колективної монографії «Політична організація суспільства»²³.

Значний суспільний резонанс мали його проблемні статті (з огляду на обмежений обсяг цієї публікації змушені відмовитися від їхнього докладного аналізу і навіть повного бібліографічного опису мовою оригіналу): «Радянський закон в системі державно-правових актів» (1949 р., перевидана у Польщі 1951 р.), «Радянська соціалістична законність, її основні принципи й призначення» (1954 р., перевидана у Польщі 1955 р.), «Про тлумачення радянських законів» (1957 р.), «Про судові гарантії правильного здійснення радянських правових норм» (1958 р., перевидана у Польщі 1961 р.), «Питання правового регулювання суспільних відносин у період розгорнутого будівництва комунізму» (1960 р.), «Питання обґрунтованості і доцільності застосування норм радянського права» (1962 р.), «Питання структури радянських правових норм у зв'язку з переростанням їх у правила комуністичного співжиття» (1965 р.), «Система юридичних гарантій застосування радянських правових норм» (1971 р., фрагмент незавершеної великої монографії про гарантії застосування радянських правових норм).

Окрім загальнотеоретичних проблем, вчений досліджував діяльність Рад і їхніх виконавчих органів, статус органів прокуратури союзної республіки, історичні та теоретичні аспекти становлення радянської федерації і міжнародної правосуб'єктності України. З актуальних проблем міжнародного права і прав людини він опублікував близько 30 праць у часописах «Радянське право», «Советское государство и право», «Советский ежегодник международного права», газетах «Радянська Україна» і «Вісті з Украї-

ни» та ін. Окрім того, П.О. Недбайло систематично публікував за кордоном, зокрема у виданнях ООН, огляди діяльності Комісії ООН з міжнародного права, статті про значення прав людини, боротьбу з расизмом, нацизмом тощо. Так, Управління суспільної інформації ООН видало 1968 р. 20-ма мовами його статтю про протидію Комісії ООН з прав людини апартеїду в Південній Африці.

Творчі позиції вченого знайшли відображення також у двох навчальних посібниках (з основ теорії держави і права для вчителів і самоосвіти²⁴, та теоретичних проблем норм права для вищої школи²⁵), статтях для «Української радянської енциклопедії», «Радянської енциклопедії історії України», «Юридичного словника», численних рецензіях і відгуках на праці колег і учнів, доповідях і виступах на сесіях Комісії з прав людини тощо. Він був учасником багатьох наукових форумів, в тому числі за кордоном, ініціював дві великі загальносоюзні наукові конференції: «Соціалістична законність і застосування радянських законів» (Київ, 1961 р.); «Юридичні гарантії застосування радянських правових норм і зміцнення соціалістичної законності» (Київ, 1971 р.).

Рукописна частина його наукової спадщини, яка здебільшого зберігається в особовому фонді П.О. Недбайла в Інституті архівознавства Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, досліджена лише частково.

Розробляючи проблеми теорії держави і права, наприкінці 50-х – на початку 70-х рр. правознавець став одним із найяскравіших представників радянської аналітичної юриспруденції. В умовах, коли в радянській офіційній ідеології загалом, і в юридичній науці зокрема, дедалі більшого поширення набули уявлення про звуження сфери правового регулювання в міру успіхів соціалізму, про витіснення юридичних норм моральними (нормами комуністичного співжиття), він обґрунтував зростання ролі норм права в розвитку суспільства, об'єктивної необхідності вдосконалення механізму правового регулювання, і зокрема максимального використання таких властивостей правових норм, як їх формальна визначеність, чіткість та ясність приписів. Йому належать наукові пріоритети в дослідженні питань особливостей правових норм, їх співвідношення з іншими соціальними нормами, структури і видів, розробленні цілісної теорії застосування правових норм. Одним із перших у радянській теорії права вчений звернув увагу на проблему досягнення об'єктивної (матеріальної) істини у процесі застосування правових норм, значення юридичних гарантій правильного застосування правових норм, і в цьому контексті поставив, зокрема, питання про важливість дослідження позитивної юридичної відповідальності. Вагомим був його внесок і у становлення вчення про юридичну процесуальну форму (відповідні ідеї П.О. Недбайла знайшли відображення у посмертно виданій 1976 р. колективній монографії за спільною редакцією його і В.М. Горшенєва²⁶). Він відстоював ідеї соціальної цінності права, правового захисту особи, верховенства закону в системі нормативних актів та зміцнення законності в юридичній практиці, активно розробляв проблеми теорії правового виховання. Ідеї П.О. Недбайла у подальшому були розвинуті його однодумцями і учнями в працях, присвячених «широкому» розумінню права, правовим відносинам і правосвідомості, правомірній поведінці й правовому вихованню. Аналогічно правознавець обґрунтував підвищення ролі держави в політичній організації соціалістичного суспільства, виступив проти поширеного викривленого розуміння відносин держави і громадських організацій. Водночас він звертав увагу на розвиток федеративних засад у відносинах окремих республік із союзним центром, виступав проти надмірної централізації.

П.О. Недбайло був одним із піонерів наукознавчих досліджень в юридичній науці. Він опублікував ряд праць про завдання і функції юридичної науки, зокрема про шляхи подолання наслідків культури особи. Йому належать пріоритетні напрацювання щодо основних понять юридичної науки, її методології, зокрема спеціальних методів. Особливе значення мали його дослідження проблеми логічного тлумачення закону.

Вчений послідовно виступав за зв'язок юридичної науки з практикою. Залишилися свідчення його активної участі в підготовці нереалізованого проекту Конституції СРСР 60-х років²⁷. Вагомим був його внесок в теоретичне обґрунтування другої кодифікації радянського законодавства.

Значною мірою характером загального розвитку міжнародних відносин і практичною дипломатичною діяльністю були зумовлені міжнародно-правові дослідження П.О. Недбайла. У цей час післясталінської відлиги традиційна радянська теза про мирне співіснування набула практичного значення, здійснювалися доволі послідовні кроки до посилення ролі СРСР на міжнародній арені. Відповідно, вчений у контексті своїх загальнотеоретичних поглядів відстоював і тезу про посилення ролі міжнародного права, акцентуючи на значенні не лише норм і принципів міжнародного права, а й їх практичного дотримання. Водночас він виступав проти спрощеного розуміння капіталістичної дійсності і підкреслював, що не можна недооцінювати формальні свободи.

У 1967 р. напередодні його головування у Комісії ООН з прав людини, вона значно розширила свої повноваження, набула право розслідувати порушення прав людини, де б вони не відбувалися. Погляди професора теж еволюціонували. Первинно він розглядав проблему прав і свобод людини як суціль внутрішньодержавну, вважаючи, що міжнародні засоби лише заохочують, стимулюють держави, сприяють їх діяльності в забезпеченні прав і свобод людини, зокрема через підписання міждержавних кон-

венцій. Проте згодом вчений дедалі більше поділяв ідею про безпосередній захист прав людини міжнародним правом, неодноразово підкреслював, що визнання гідності й цінності особистості є необхідною умовою міжнародного миру і безпеки народів. Найповніше відповідні погляди викладені у його доповіді «Міжнародний захист прав людини» на XI щорічному зібранні Радянської асоціації міжнародного права, неодноразово опублікованої тезами і повними текстами українською і російською мовами в 1968–1969 роках²⁸.

Вчений категорично заперечував популярну на Заході тезу, що поняття суверенітету втратило значення, послідовно відстоював принцип суверенної рівності держав, зокрема виступав проти тих положень міжнародних договорів, які перешкождали окремим державам підписати їх або приєднатися до них. У статтях²⁹, а особливо в рецензіях і відгуках на дисертаційні дослідження, простежуються його чітка позиція з питань суверенітету і міжнародної правосуб'єктності Української РСР та інших радянських республік. Він вважав, що вони мали суверенітет від самого створення, і зв'язки між радянськими республіками до утворення Союзу РСР були не внутрішньофедеративними, а міжнародно-правовими. Доволі сміливо послідовно публічно критикував положення Конституції СРСР 1924 р. (ст. 3) і чинної на той час Конституції 1936 р. (ст. 15), що суверенітет союзних республік обмежується компетенцією Союзу РСР, вважаючи, що має йтися про поєднання суверенітетів, а не їх поглинання чи обмеження. Союз здійснює свій суверенітет як безпосередньо, так і через республіки, а республіка – безпосередньо і через союзні органи. Вимагав від авторів рецензованих праць, щоб вони аналізували в міжнародних відносинах роль не лише Союзу РСР, а й окремих радянських республік, насамперед членів ООН – УРСР і БРСР. Принагідно звертав увагу на неточності у розумінні радянського федералізму. Критикував деяких авторів за приписування лідерам більшовиків тези про федерацію як перехідну форму до централізованої держави, за викривлене розуміння позиції Х.Г. Раковського, за несприйняття терміна «національні меншини» для соціалізму, за хибну думку, що в основі визнання державної мови лежать расистські принципи.

Робота у Комісії ООН з прав людини спонукала вченого мало не вперше у радянській науці до теоретичного осмислення проблеми прав людини. Він зауважував, що теорія міжнародного права має давати собі звіт у загальному розумінні прав і свобод людини, користуючись досягненнями інших наук та власними дослідженнями проблеми в рамках свого предмета. Регулюючи відносини між державами міжнародне право не може ігнорувати людину з її інтересами, правами і свободами. Всупереч тезі А.Я. Вишинського, що поза державою людина не має права, П.О. Недбайло відстоював позицію про невід'ємність прав людини, а не надання їх державою. Раніше в радянській правовій доктрині навіть на термінологічному рівні йшлося майже виключно про права громадянина. Утім, правознавець весь час намагався пов'язати свої погляди з марксистськими підходами і завжди підкреслював, що людина має права як соціальна особистість, а не біологічна істота. Він послідовно відстоював у практичній діяльності, публіцистичних і теоретичних працях необхідність протидії засобами міжнародного права всім формам дискримінації, нацизму й расизму.

П.О. Недбайло як представник УРСР був особисто причетний до ініціювання і прийняття резолюцій Генеральної асамблеї ООН 1776(XVII) від 7 грудня 1962 р. «Подальше заохочення і розвиток поваги до прав людини і основоположних свобод» і 2438 (XXIII) від 19 грудня 1968 р. «Заходи, які мають бути вжиті проти нацизму і расової нетерпимості» та низки інших міжнародно-правових документів. На час його участі в Комісії з прав людини припадає підготовка міжнародних пактів про громадянські і політичні права та про соціальні, економічні і культурні права. Архівні документи свідчать, що він особисто сприяв появі ст. 8 Міжнародного пакту про соціальні, економічні і культурні права щодо права кожної людини створювати професійні спілки і вступати до них. Також збереглися відомості, що незважаючи на певні розходження Пактів з тодішнім радянським законодавством стосовно права на страйк, заборони примусової праці, компенсації за незаконний арешт, що зафіксували у своїх зауваженнях Верховний Суд СРСР і Юридична комісія при Раді Міністрів СРСР, вчений рішуче виступив за їх ратифікацію³⁰.

Значним був особистий внесок П.О. Недбайла у прийняття Конвенції ООН про незастосування строку давності до воєнних злочинів і злочинів проти людства, прийнятої резолюцією 2391(XXIII) Генеральної Асамблеї ООН від 26 листопада 1968 р. і ратифікованої Президією Верховної Ради Української РСР 25 березня 1969 року. Для теоретичного обґрунтування незастосування строку давності до воєнних злочинів і злочинів проти людства П.О. Недбайло у співавторстві з Я.М. Браїніним та І.І. Лукашук опублікував у провідному юридичному часопису АН СРСР «Советское государство и право» насичену неспростовними аргументами відповідну статтю³¹.

Так само у зв'язку з підготовкою Декларації про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин та співробітництва між державами відповідно до Статуту Організації Об'єднаних Націй (прийнята резолюцією 2525 (XXV) ГА ООН від 24 жовтня 1970 р.), він ще 1963 р. опублікував статтю «Про кодифікацію міжнародно-правових принципів мирного співіснування»³², де виклав історію питання і свої теоретичні позиції, які й досі видаються цілком актуальними і такими, що пройшли перевірку практикою. Окрім усього іншого, в цій статті були цікаві роздуми про юридичні властивості

Декларацій. Вчений поділяв думку, що Декларація може в силу звичаю набути значення акта, який містить обов'язкові для держав норми і зазначав: «Декларація не будучи джерелом міжнародного права в формальному сенсі, має практичну користь щодо здійснення права. Декларація не будучи обов'язковою для держави в тому сенсі, в якому договір або конвенція є обов'язковим для підписантів, має все ж певну імперативну силу».

Окремо слід сказати про роль П.О. Недбайла в розвитку історико-правової науки. Він, звісно, не був істориком права у стислому розумінні цього поняття. Проте і у Львові, і в Києві певний час йому довелося очолювати об'єднані кафедри теорії та історії держави і права, спрямовувати відповідні дослідження. Вчений, зокрема, був науковим керівником дисертаційних досліджень відомих нині істориків права В.І. Калиновича та А.І. Пашука, офіційним опонентом спочатку кандидатської, а згодом – докторської дисертації Б.М. Бабія, автором відгуків на автореферати ряду інших істориків права. До речі, П.О. Недбайло був, мабуть, найбільш послідовним і принциповим, хоча й доброзичливим, критиком досліджень академіка Б.М. Бабія. Архіви зберігають тексти багатьох його відгуків на праці провідного українського історика права, а одна з рецензій навіть була опублікована в академічному журналі³³.

Виступаючи з послідовних марксистських позицій, П.О. Недбайло був достатньо сміливим у своїх наукових висновках і практичних вчинках. Проте в 1972 р. лояльність до радянської держави змусила його публічно виступити проти українських дисидентів І.М. Дзюби та В.М. Чорновола³⁴.

Вчений підготував близько 20 докторів і кандидатів наук. Однотумцями, учнями або співавторами в його загальнотеоретичних дослідженнях були В.Г. Сокурченко, О.В. Сурилов, Є.В. Назаренко, М.І. Козюбра, В.В. Кравченко, А.С. Піголкін; у міжнародно-правових розвідках – І.І. Лукашук, К.С. Забігайло, В.А. Василенко, П.Ф. Мартиненко, в галузі прав людини – М.В. Вітрук, О.А. Лукашова, П.М. Рабінович, в питаннях організації прокуратури – Г.О. Мурашин, а в широкому сенсі – все покоління тодішніх радянських правознавців. Своєю чергою багатьох з названих науковців представники мого покоління вважають своїми вчителями. Тож Петра Омеляновича Недбайла з повним правом можна назвати «вчителем наших вчителів».

¹ Усенко І. Б. Недбайло Петро Омелянович / І.Б. Усенко // Академічна юридична думка. – К.: Ін Юре, 1998. – С. 360.

² Назаренко Є.В. Недбайло Петро Омелянович / Є.В. Назаренко // Юридична енциклопедія: у 6 т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова) та ін. – К.: Укр. енцикл., 1998–2004. – Т. 4: Н–П. 2002. – С. 112–113.

³ Макаренко Л.О. Недбайло Петро Омелянович / Л.О. Макаренко // Антологія української юридичної думки. – К.: ВД «Юрид. книга», 2004. – Т. 9. Юридична наука радянської доби. – С. 68–72.

⁴ Петр Емельянович Недбайло // Советское государство и право. – 1975. – № 3. – С. 156; *Матышевский П.С.* О научной и общественной деятельности П.Е. Недбайло (1907–1974 гг.) / П.С. Матышевский // Проблемы правоведения. – 1977. – Вып. 36. – С. 3–5; *Витрук Н.В.* Петр Емельянович Недбайло, 1907–1974 / Н.В. Витрук, П.М. Рабинович // Правоведение. – 1987. – № 3. – С. 74–79; *Назаренко Є.В.* П.О. Недбайло – вчений, педагог, громадський діяч (1907–1974 рр.) / Є.В. Назаренко // Право України. – 1997. – № 7. – С. 57–61; *Витрук М.* Петро Омелянович Недбайло – видатний український правознавець / М. Вітрук, П. Рабінович // Вісник Академії правових наук України. – 2007. – № 2. – С. 3–12; *Рабінович П.* Петро Омелянович Недбайло (до 100-річчя від дня народження) / П. Рабінович // Право України. – 2007. – № 7. – С. 116; *Рабінович П.* Пам'яті вчителя (до 100-річчя від дня народження професора Петра Омеляновича Недбайла) / П. Рабінович // Вісник Львів. ун-ту. 2007. – Вип. 44. – С. 3–10. – (Серія юридична); *Витрук Н.В.* Петр Емельянович Недбайло, 1907–1974 / Н.В. Витрук, П.М. Рабинович // Гос. и право. – 2008. – № 1. – С. 116–120; *Рабінович П.* Визначний теоретик права, педагог, державний діяч – Петро Омелянович Недбайло П. Рабінович // Право України. – 2009. – № 8. – С. 172–177; *Стащенко О.* Концептуальні основи вчення П.О. Недбайла про право / О. Стащенко // Підприємство, господарство і право. – 2009. – № 12. – С. 150–153; *Доротюк О.Г.* Особливості застосування правових норм у працях П.О. Недбайла / О.Г. Доротюк // Часопис Київського університету права. – 2010. – № 1. – С. 50–57.

⁵ Українське право в особах. Недбайло Петро Омелянович : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ukraine.pravo.com/man_law/nedbaylo-petro-omelyanovych/

⁶ *Шипко Л.* Історія формування, структура та документальний склад особового архівного фонду члена-кореспондента АН УРСР П.О. Недбайла / Л. Шипко // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. – 2012. – Вип. 34. – С. 322–336.

⁷ Див. : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://nbuv.gov.ua/node/3613>

⁸ *Качмар В.* Історичний факультет у структурі Львівського університету: 1940 рік / В. Качмар, Я. Притула // Вісник Львівського університету. – 2014. – Вип. 50. – С. 423. – (Серія історична).

⁹ Докладніше див.: *Вортман Д.Я.* Стародубщина / Д.Я. Вортман // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. – К. : Наук. думка, 2012. – Т. 9. – С. 818.

¹⁰ *Міхневич Л.В.* Розвиток юридичної науки і освіти в Київському комерційному інституті – Київському інституті народного господарства (1906–1930 рр.) / Л.В. Міхневич. – К.: КНЕУ, 2011. – 186 с.

¹¹ Архів Львівського національного університету імені Івана Франка (далі – АЛНУ). – Ф. Р-119. – Оп.1. – Спр. 5039. – Арк. 59.

¹² *Бару М.О., Недбайло П.Е.* Хозрасчет на підприємствах г. Харькова / М.О. Бару, П.Е. Недбайло. – Х.: Изд. ЦИК УССР. – 1933. с.

- ¹³ АЛНУ. – Ф. Р-119. – Оп. 1. – Спр. 5039. – Арк. 59–59 зв.
- ¹⁴ АЛНУ. – Ф. Р-119. – Оп. 1. – Спр. 5039. – Арк. 19.
- ¹⁵ Інститут архівознавства Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі – ІА НБУВ). – Ф. 217 (Недбайло П.О.). – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 2–34.
- ¹⁶ Доротюк О.Г. Громадська, наукова та правова діяльність Петра Недбайла у воєнний та післявоєнний період / О.Г. Доротюк // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. – 2014. – № 12. – Т. 1. – С. 50–52. – (Серія «Юриспруденція»).
- ¹⁷ АЛНУ. – Ф. Р-119. – Оп. 1. – Спр. 5039. – Арк. 143–144.
- ¹⁸ Найповніший список наукових праць вченого див.: ІА НБУВ. – Ф. 217 (Недбайло П.О.). – Оп. 1. – Спр. 169.
- ¹⁹ Недбайло П.Е. Советские социалистические правовые нормы / П.Е. Недбайло. – Л.: Изд-во Львов. ун-та, 1959. – 169 с.
- ²⁰ Недбайло П.Е. Применение советских правовых норм / П.Е. Недбайло. – М.: Юрид. лит., 1960. – 511 с.
- ²¹ Недбайло П.Е. Введение в общую теорию государства и права (Предмет, система и функции науки): учеб. пособ. / П.Е. Недбайло. – К.: Вища школа, 1971. – 160 с.
- ²² Марксистско-ленинская общая теория государства и права. Основные институты и понятия. – М.: Юрид. лит, 1970. – 621 с.; Марксистско-ленинская общая теория государства и права. Социалистическое право. – М.: Юрид. лит, 1970. – 647 с.
- ²³ Недбайло П.Е. Советское социалистическое право и законность в политической организации общества / П.Е. Недбайло // Україна в період розгорнутого будівництва комунізму. Політична організація суспільства. – К.: Наук. думка, 1967. – С. 377–417.
- ²⁴ Недбайло П.О. Основи теорії держави і права / П.О. Недбайло. – К.: Рад. школа, 1959. – 170 с.
- ²⁵ Недбайло П.Е. Нормы права. Учебное пособие / П.Е. Недбайло. – Х.: ХГУ, 1966. – 47 с.
- ²⁶ Юридическая процессуальная форма: Теория и практика / под общ. ред. П.Е. Недбайло, В.М. Горшенева. – М.: Юрид. лит., 1976. – 279 с.
- ²⁷ ІА НБУВ. – Ф. 217 (Недбайло П.О.). – Оп. 1. – Спр. 196.
- ²⁸ Недбайло П.Е. Международная защита прав человека / П.Е. Недбайло // Советский ежегодник международного права. 1969. – М.: Наука, 1970. – С. 35–54.
- ²⁹ Див., наприклад: Недбайло П.О. Международная правосубъектность советских союзных республик / П.О. Недбайло, В.А. Василенко // Советский ежегодник международного права. 1963. – М.: Наука, 1965. – С. 85–108.
- ³⁰ ІА НБУВ. – Ф. 217 (Недбайло П.О.). – Оп. 1. – Спр. 98.
- ³¹ Брайнин Я.М. Неотвратимость наказания нацистских преступников и срок давности / Я.М. Брайнин, И.И. Лукашук, П.Е. Недбайло // Советское государство и право. – 1966. – № 1. – С. 83–88.
- ³² Недбайло П.О. Про кодифікацію міжнародно-правових принципів мирного співіснування / П.О. Недбайло // Радянське право. – 1963. – № 5. – С. 25–36.
- ³³ Недбайло П.О. Рец.: Бабій Б.М. Союз РСР і роль України в його утворенні / П.О. Недбайло // Вісник АН УРСР. – 1972. – № 12. – С.
- ³⁴ Див.: Висновок комісії ЦК КП України про лист І.М. Дзюби та доданий до нього матеріал «Інтернаціоналізм чи русифікація?» (1972 р., лютого 15): [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://history.vn.ua/book/xrestomatia/740.html>

Резюме

Усенко І.Б. Петро Омелянович Недбайло – вчитель наших вчителів.

На підставі маловідомих архівних документів висвітлено життєвий і творчий шлях П.О. Недбайла – видатного українського правознавця, заслуженого діяча науки Української РСР, лауреата премії ООН «За видатні досягнення в галузі прав людини», члена-кореспондента Академії наук УРСР. Доведена значущість і актуальність здобутків ученого в галузі загальнотеоретичного правознавства, міжнародного права і прав людини.

Ключові слова: українська юридична наука, загальнотеоретичне правознавство, міжнародне право, права людини, П.О. Недбайло.

Резюме

Усенко И.Б. Петр Емельянович Недбайло – учитель наших учителей.

На основе малоизвестных архивных документов освещается жизненный и творческий путь П.Е. Недбайла – выдающегося украинского правоведа, заслуженного деятеля науки УССР, лауреата премии ООН «За выдающиеся достижения в области прав человека», члена-корреспондента Академии наук УССР. Доказана значимость и актуальность достижений ученого в области общетеоретической юриспруденции, международного права и прав человека.

Ключевые слова: украинская юридическая наука, общетеоретическая юриспруденция, международное право, права человека, П.Е. Недбайло.

Summary

Usenko I. Petro Omelianovich Nedbaylo, a teacher of our teachers.

On the basis of little known archival documents, the article covers the course of life and the career of Petro Nedbaylo, outstanding Ukrainian lawyer, Honoured Science Worker of the Ukrainian SSR, laureate of The United Nations Prize in the Field of Human Rights, and corresponding member of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR. The importance and urgency of the scientist's achievements in the field of general theoretical legal science, international law, and human rights is proved.

Key words: Ukrainian legal science, general theoretical legal science, international law, human rights, Petro Nedbaylo.